

KATARZYNA PALKA

Wszechnica Świętokrzyska w Kielcach

Działania organizacji pozarządowych na rzecz wyrównywania szans edukacyjnych dzieci ze środowiska wiejskiego

The activities of non-governmental organizations for equal educational opportunities for children from the rural environment

Abstract: We live in a world where the access to knowledge has a decisive influence on our future. A large number of children in Poland have difficulties with this access, because they are raised in impoverished, excluded, poorly educated families of low social status. This phenomenon is mainly related to rural areas. Non-formal education should provide important support for formal education. Non-formal education should be organized with the cooperation of schools, kindergartens, and non-governmental organizations. The educational activities proposed for children and their parents by non-governmental organizations complement formal education. These activities are of crucial importance in the equalization of educational opportunities for children from rural areas. It is essential that these activities be planned, long-term, and a part of the entire educational program.

Keywords: inequality of educational chances, rural environment.

Szanse edukacyjne dzieci ze środowiska wiejskiego

Dostęp do edukacji jest jednym z podstawowych praw każdego człowieka, zagwarantowany przez liczne dokumenty prawa międzynarodowego i naszego, krajowego między innymi przez *Powszechną Deklarację Praw Człowieka*, *Konwencję o Prawach Dziecka*, *Konstytucję RP*, czy *Ustawę o systemie oświaty z dnia 7 września 1991 r.* Prawo do edukacji oznacza równy dostęp do kształcenia bez względu na podziały społeczne. Istnieją

jednak tzw. „grupy edukacyjnego ryzyka”, które wiązane są z nierównościami edukacyjnymi wynikającymi z rozwarstwienia społecznego.

W literaturze przedmiotu mamy do czynienia z wielorakim rozumieniem równych szans edukacyjnych i wyrównywaniem szans. Pojęcie szans edukacyjnych, w tym szans życiowych, jest jednym z pojęć socjologii edukacji i pedagogiki społecznej, definiowane jako prawdopodobieństwo, że osoba o określonym statusie społecznym osiągnie wyznaczony cel lub doświadczy określonych niepowodzeń¹. Zbigniew Kwieciński uważa, że równe szanse edukacyjne mogą być pojmowane jako wyrównywanie startu, przebiegu i efektów edukacji tym, którzy nie z własnej winy są pokrzywdzeni – poprzez niesprawiedliwą redystrybucję środków na rzecz działań profilaktycznych, terapeutycznych i ratowniczych². Zdaniem Bożeny Matyjas wyrównywanie szans edukacyjnych to nic innego jak stwarzanie warunków do zdobycia kwalifikacji, satysfakcji zawodowej, wszechstronnego rozwoju dzieci, niezależnie od ich miejsca zamieszkania, pochodzenia społecznego, statusu majątkowego. Jest to tworzenie w bliskim środowisku tych osób takich rozwiązań edukacyjnych, społecznych czy administracyjnych, które pozwolą im w pełni się rozwinąć³.

Postulat równości w edukacji można sprowadzić do trzech obszarów rozważań: równości dostępu do edukacji, równości przebiegu edukacji i równości osiągnięć szkolnych. W literaturze przedmiotu wskazuje się również na znaczenie statusu przypisanego, związanego z pozycją w strukturze społecznej rodziny dziecka, która wyznacza realny dostęp, przebieg i efekty edukacji⁴. W praktyce często trudno rozróżnić wszystkie trzy typy nierówności. Szczególnie ważny wydaje się dostęp do edukacji, ponieważ często determinuje jej przebieg, jednakże nie należy lekceważyć pozostałych dwóch obszarów. Mówi się również o „zasadzie równych szans jako jednakowych warunkach kształcenia oraz równym dostępie do wiedzy”⁵.

¹ J. Papież, *Przemiany warunków socjalizacyjno-edukacyjnych na wsi*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2006, s. 72.

² Z. Kwieciński, *Wyrównywanie szans edukacyjnych. Główne strategie*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2003, nr 1, s. 6.

³ B. Matyjas, *Szanse edukacyjne dzieci i młodzieży ze środowiska wiejskiego*, „Edukacja” 2010, nr 4, s. 34.

⁴ R. Dolata, *Szkola – segregacje, nierówności*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008, s. 11.

⁵ I. Białecki, *Szanse na kształcenie i polityka edukacyjna. Perspektywa równości i sprawiedliwości społecznej*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2003, nr 7, s. 10.

W obecnych czasach coraz większego znaczenia nabiera dostęp do edukacji dobrej jakości, na każdym etapie kształcenia. Liczy się nie tylko poziom, ale i jakość uzyskanego wykształcenia. Im wyższy poziom wykształcenia i lepsza ukończona uczelnia, tym większe szanse życiowe związane chociażby z możliwościami uzyskania dobrej pracy i pozycji społecznej. Studia wyższe są dziś dla zdecydowanej większości młodzieży naturalnym etapem kształcenia, postrzeganym jako życiowa oczywistość.

Jednym z priorytetów polityki edukacyjnej Unii Europejskiej (wpływającej również na przemiany w naszym systemie edukacyjnym) jest podejmowanie działań w kierunku zapewnienia wszystkim równego dostępu do edukacji. Założeniem Strategii Lizbońskiej jest uczynić z Europy najbardziej konkurencyjną i dynamiczną gospodarkę opartą na wiedzy⁶.

W międzynarodowych raportach UNESCO zwracano uwagę między innymi na fakt, iż nauczanie–uczenie się powinno stawać się wielostronnym uczeniem się i kształtowaniem osobowości wychowanków, a także dbać o harmonię między kształceniem umysłowym i praktycznym, ogólnym i zawodowym, między nauką i pracą. Podkreślano również, że lata nauki powinno się rozmieszczać w całym okresie aktywności człowieka, zgodnie z zasadą ustawiczności kształcenia się oraz ideą „uczącego się społeczeństwa” i „społeczeństwa informacyjnego”⁷.

Reformy wprowadzane w naszym kraju po roku 1989 (między innymi reforma oświaty z 1991 roku) próbują sprostać wyzwaniom współczesności. Wiele propozycji rozwiązań ważnych obecnie problemów, z jakimi boryka się nasz system edukacji znalazło swoje odzwierciedlenie w opracowanych przez Ministerstwo Edukacji Narodowej programach i strategiach edukacyjnych np. Strategia Rozwoju Edukacji na Obszarach Wiejskich na Lata 2007–2013, czy Program Operacyjny Kapitał Ludzki⁸.

Ministerstwo Edukacji Narodowej podjęło również pracę nad przygotowaniem konkretnych rozwiązań problemów wskazanych w Strategii Rozwoju Edukacji na Obszarach Wiejskich, który jest obecnie realizowany, a zakończy się w roku 2013.

⁶ M. Mazińska, *Polityka edukacyjna Unii Europejskiej*, WSiP, Warszawa 2004, s. 10–12.

⁷ E. Fauer (red.), *Uczyć się, aby być*, Raport UNESCO, PWN, Warszawa 1982; J. Delors (red.), *Edukacja: jest w niej ukryty skarb*, Raport dla UNESCO, Wyd. UNESCO, Warszawa 1998.

⁸ K. Palka, *Uwarunkowania aspiracji życiowych uczniów gimnazjów wiejskich i miejskich*, Wyd. Wszechnicy Świętokrzyskiej, Kielce 2010, s. 73.

W celu ich realizacji przygotowano i wdrożono:

- program „Alternatywne formy wychowania przedszkolnego”,
- „Rządowy program wyrównywania szans edukacyjnych uczniów pochodzących z rodzin byłych pracowników państwowych przedsiębiorstw gospodarki rolnej na lata 2006–2008”,
- program aktywizacji i wspierania jednostek samorządu terytorialnego i organizacji pozarządowych w zakresie pomocy stypendialnej dla uczniów.

Ponadto Ministerstwo Edukacji Narodowej organizuje różne konkursy otwarte na realizację projektów wpisujących się w zadania statutowe ministerstwa⁹.

Od wielu lat istnieje pogląd, że mieszkańcy wsi mają utrudniony dostęp do zdobywania wykształcenia na wyższych szczeblach edukacji oraz mniejsze możliwości rozwijania swoich zainteresowań. W literaturze przedmiotu wskazywano niejednokrotnie, że szanse edukacyjne dzieci i młodzieży ze środowiska wiejskiego są gorsze w porównaniu do ich rówieśników z miasta. Podejmowana problematyka dotyczyła i nadal dotyczy „nierówności oświatowych”, „wyrównywania szans edukacyjnych”, „dostępu do edukacji” (M. Kozakiewicz 1973¹⁰, Z. Kwieciński 1980¹¹, M. Szymański 2004¹², J. Papież¹³ i inni). Samo zamieszkiwanie na wsi niosło ze sobą wiele barier utrudniających zdobycie wyższego wykształcenia. Niektóre przeszkody związane były (i często nadal są) z uwarunkowaniami środowiska rodzinnego, między innymi z sytuacją materialną, pozycją społeczno-zawodową rodziców, czy kapitałem kulturowym rodzin.

Niewątpliwie na terenach wiejskich dokonał się duży postęp, a współczesna wieś znacznie różni się od dawnej tradycyjnej, nadal jednak obserwuje się przykłady nierówności szans dzieci i młodzieży z tego środowiska w dostępie do edukacji. Pod względem warunków rozwojowo-edukacyjnych wieś ciągle nie może dogonić miasta, a w sytuacji nowych wyzwań edu-

⁹ J. Matusiak, *Środki na realizację projektów wspierających rozwój dzieci i młodzieży z terenów wiejskich*, s. 8 – por. źródło: www.witrynawiejska.org.pl [dostęp: 24.06.2011].

¹⁰ M. Kozakiewicz, *Bariery awansu poprzez wykształcenie*, Instytut Wydawniczy CRZZ, Warszawa 1973.

¹¹ Z. Kwieciński, *Drogi szkolne młodzieży a środowisko*, WSiP, Warszawa 1980.

¹² M. Szymański, *W poszukiwaniu drogi. Szanse i problemy edukacji w Polsce*, Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2004.

¹³ J. Papież, *Przemiany...*, dz. cyt.

cyjnych, jakie obecnie stoją przed młodzieżą różnice te widać jeszcze wyraźniej.

Chociaż obserwujemy systematyczny wzrost wykształcenia naszego społeczeństwa, także mieszkańców wsi, to jednak udział w kształceniu na różnych jego szczeblach i formach nadal bywa zróżnicowany ze względu na wiek czy miejsce zamieszkania. Dzieci, młodzież, a także dorośli mieszkańcy terenów wiejskich nadal charakteryzują się mniejszym udziałem w różnych formach edukacji nieobowiązkowej czy nieformalnej np. w edukacji przedszkolnej, zajęciach pozalekcyjnych i pozaszkolnych czy w kształceniu ustawicznym.

Warto również zaznaczyć, że współczesne wsie są zróżnicowane i niejednolite. Są gminy bogate i biedne, rozwijające się i popadające w coraz większą stagnację. Myślenie w kategoriach gmin, jakkolwiek uzasadnione ze względów finansowo-administracyjnych, nie w pełni odpowiada lokalny realiom. W zasadzie każdą gminę wiejską można podzielić na wieś centralną, która jest siedzibą urzędu gminy, gimnazjum, przychodni, ewentualnie innych instytucji kulturalnych, sportowych i resztę miejscowości. W pozostałych wsiach oferta i możliwości mieszkańców są zdecydowanie mniejsze, a życie rodzin i ich dzieci trudniejsze¹⁴. W wyniku likwidacji wielu placówek kulturalno-oświatowych na terenach wiejskich (które miało miejsce głównie w latach dziewięćdziesiątych XX wieku) dostęp do nich jest nadal utrudniony. Funkcjonowanie placówek organizujących zajęcia pozaszkolne dla dzieci uzależnione jest w dużej mierze od zasobów finansowych gminy, a w ostatnich latach również od umiejętności wykorzystywania do tych celów środków unijnych.

Pomocy w wyrównywaniu szans edukacyjnych najpilniej potrzebują dzieci pochodzące z rodzin o niskim kapitale społecznym i kulturowym, z niskimi aspiracjami edukacyjnymi. Nadal najwięcej takich rodzin zamieszkuje tereny wiejskie, na których kumuluje się szereg niekorzystnych zjawisk ulokowanych w rodzinie, szkole czy w środowisku lokalnym.

Iwona Chrzanowska wyróżnia trzy grupy czynników, które powodują, że ogólny stan rozwoju oświaty i kultury na wsi przedstawia się mniej korzystnie niż w mieście. W skali miasto – wieś są to: zróżnicowania ekonomiczne, zróżnicowania społeczno-kulturowe i zróżnicowania w rozwoju systemu

¹⁴ A. Strzeмиńska, M. Wiśnicka, *Młodzież na wsi. Raport z badania*, Pracownia Badań i Innowacji Stocznia, Warszawa 2011, s. 11.

oświaty¹⁵. Młodzież ze środowiska wiejskiego odróżnia od ich rówieśników z miasta ilość bodźców, które pomagałyby myśleć o przyszłości. Brak im w środowisku pozytywnych wzorów ludzi młodych, którym się udało osiągnąć sukces.

Warunki materialne rodzin, w których wychowują się dzieci w środowisku wiejskim są pod wieloma względami trudniejsze niż dzieci w miastach. W 2009 roku na wsi poniżej granicy ubóstwa przyjętej na poziomie minimum egzystencji żyło ponad 1,3 mln osób (ok. 9%). Jedną trzecią tej populacji stanowiły dzieci i młodzież do 18 roku życia¹⁶. Kwota średnich miesięcznych wydatków na edukację w gospodarstwach domowych na wsi stanowiła w 2010 roku 7,10 zł, podczas gdy w miastach wynosiła 16,26 zł¹⁷.

Wyrównywanie szans edukacyjnych dzieci ze środowiska wiejskiego nie polega wyłącznie na zapewnieniu im dostępu do szkoły podstawowej, gimnazjum (do tzw. etapu edukacji obowiązkowej), to również organizowanie nieobowiązkowych bezpłatnych form kształcenia czyli edukacji przedszkolnej, zajęć pozalekcyjnych i pozaszkolnych. Na wsiach, zwłaszcza peryferyjnych, ubogich w instytucje kulturalno-oświatowe i sportowe oferta takich zajęć bywa bardzo skromna. Często jedyną instytucją organizującą czas wolny dzieciom i młodzieży jest szkoła.

Niestety liczba szkół podstawowych regularnie maleje i w roku szkolnym 2009/2010 na obszarach wiejskich była mniejsza o 10% w porównaniu z rokiem 2003/2004 (ubyły 1053 szkoły podstawowe)¹⁸. W niektórych przypadkach stowarzyszenia rodziców „ratują” szkoły przed ich likwidacją. Walczą o ich utrzymanie w swoim środowisku lokalnym mając na względzie przede wszystkim dobro dzieci, i społeczności lokalnej. Działania te wymagają jednak od rodziców pewnych umiejętności organizacyjnych, przedsiębiorczości oraz dobrej współpracy z władzami gminy.

Zdaniem Tadeusza Pilcha rola szkoły w środowisku wiejskim jest znacząca, ze względu na to, że często jest jedynym obiektem kulturalno-

¹⁵ I. Chrzanowska, *Zaniedbane obszary edukacji – pomiędzy pedagogiką a pedagogiką specjalną*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2009, s. 52 i nast.

¹⁶ GUS, *Syntetyczna charakterystyka polskiej wsi w świetle statystyki publicznej*, [w:] *Potencjał obszarów wiejskich szansą rozwoju*, Kancelaria Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, „Biuletyn Forum Debaty Publicznej” 2011, nr 6, s. 19 – por. źródło: <http://www.prezydent.pl/dialog/fdp/potencjal-obszarow-wiejskich-szansa-rozwoju> [dostęp: 10.09.2012].

¹⁷ GUS, *Szanse edukacyjne na obszarach wiejskich*, [w:] *Potencjał obszarów wiejskich...*, dz. cyt., s. 70 – por. źródło: <http://www.prezydent.pl/dialog/fdp/potencjal-obszarow-wiejskich-szansa-rozwoju> [dostęp: 15.03.2012].

¹⁸ GUS, *Syntetyczna charakterystyka...*, dz. cyt., s. 18.

-oświatowym na wsi. Na niej spoczywa główny ciężar zorganizowania oferty zajęć pozalekcyjnych dla dzieci. Jak twierdzi dalej autor, małe wiejskie szkoły powinny istnieć, ponieważ przeniesienie dzieci do większych szkół gminnych może obniżyć jakość ich edukacji – dowożenie zagraża ich zdrowiu i bezpieczeństwu, powoduje zmniejszenie możliwości korzystania z oferty pozalekcyjnej szkoły, utrudnia kontakt nauczycieli z rodziną dziecka. Nauka w większych klasach zmniejsza szanse na indywidualizację i wsparcie rozwoju dziecka w pierwszych latach edukacji. W środowisku wiejskim rola i miejsce szkoły są szczególne, również z tego powodu, że niejednokrotnie jest to jedyna instytucja, która zagospodarowuje wolny czas dzieci. Należy też koniecznie wspomnieć o nasilającej się tendencji do komercjalizowania wszelkich „ponadnormatywnych” „usług” oświatowych, co stanowi dodatkowy czynnik wykluczenia ubogich z szans rozwojowych¹⁹.

Jak wynika z danych opublikowanych przez CBOS tylko 23% badanych rodziców deklaruje, że przynajmniej jedno z ich dzieci uczęszcza lub będzie uczęszczać w roku szkolnym 2010/2011 na zajęcia dodatkowe w szkole lub poza szkołą (w miastach średniej i dużej wielkości od 30% do 63%)²⁰. Jak twierdzą autorki Raportu „*Młodzież na wsi*”, w ciągu roku szkolnego w zajęciach dodatkowych biorą udział zwykle dzieci z miasta, poza nielicznymi wyjątkami, gdy rodzicom na tyle zależy na tym, żeby ich dzieci chodziły na zajęcia dodatkowe, że są gotowi je na własną rękę kilka razy w tygodniu dowozić. Rodziców z takimi możliwościami nie ma jednak wielu, dla większości to, że dziecko chodzi do liceum jest wystarczającą inwestycją w jego rozwój²¹.

W środowisku wiejskim szkoła często pełni funkcję kompensacyjną. Aby realizować właściwie swoje zadania, potrzebuje jednak wsparcia w podejmowanych działaniach obejmującego między innymi: środki finansowe, odpowiednie wyposażenie, partnerów do współpracy oraz zrozumienia dla swoich działań ze strony władz samorządowych. Aby szkoła stała się przestrzenią współpracy w środowisku i jednocześnie stwarzała jak najlepsze warunki rozwojowo-edukacyjne dla dzieci i młodzieży, potrzeba wysiłku wielu osób i instytucji skierowanego na konkretne działania.

¹⁹ T. Pilch, *Szanse edukacyjne na obszarach wiejskich*, [w:] *Potencjał obszarów wiejskich...*, dz. cyt., s. 137.

²⁰ CBOS, *Wydatki rodziców na edukację dzieci. Komunikat z badań*, Warszawa 2010, s. 6 – por. źródło: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2010/K_147_10.PDF [dostęp: 10.03.2012].

²¹ A. Strzebińska, M. Wiśnicka: *Młodzież na wsi...*, dz. cyt., s. 35.

Wyrównywanie szans edukacyjnych w środowisku życia dziecka i jego edukacji odbywa się głównie poprzez organizowanie zajęć dodatkowych, zagospodarowywanie czasu wolnego w ciekawy sposób (np. kontakt z kulturą), zapewnianie możliwości dodatkowej nauki języków obcych, modernizacje szkół (wyposażanie w nowoczesne technologie) oraz zapewnianie dostępu do edukacji przedszkolnej.

Na wielu terenach wiejskich nadal trudno o miejsca, w których dzieci i młodzież mogłaby w ciekawy sposób wykorzystywać wolny czas i jednocześnie rozwijać swoje zainteresowania. W Raporcie *Edukacja małych dzieci. Standardy, bariery, szanse*, zwraca się uwagę na problem pustki poza-przedszkolnej i pozaszkolnej²².

Potrzeby mieszkańców wsi (zwłaszcza we wsiach peryferyjnych) związane z edukacją, opieką, kulturą są duże. Stwarza to ogromne pole do działania dla organizacji pozarządowych, które mogą wychodzić naprzeciw tym potrzebom poprzez proponowanie działań aktywizujących dzieci, młodzież, a także dorosłych mieszkańców wsi.

Od kilku lat mamy możliwość korzystania z środków unijnych. Spora ich część jest kierowana na różnego rodzaju „programy wyrównujące szanse edukacyjne dzieci z terenów wiejskich”. Z dotacji tych mogą korzystać nie tylko szkoły, ale również różne inne instytucje kulturalno-oświatowe czy nawet same gminy. Tego rodzaju programy oferowane są także przez fundacje i stowarzyszenia. Niektóre organizacje pozarządowe obejmują swoimi działaniami obszar niemalże całego kraju, ich oferta jest bogata, adresowana do różnych grup odbiorców, ale są również mniejsze stowarzyszenia działające lokalnie, na obszarze konkretnej gminy. Ich działania odpowiadają na potrzeby mieszkańców, podejmowane są co prawda na mniejszą skalę, jednakże przynoszą danej społeczności wiele korzyści. Celem tego artykułu jest pokazanie przykładów dobrych praktyk, działań podejmowanych zarówno przez duże organizacje, jak również te mniejsze, skierowanych do mieszkańców wsi (głównie dzieci i ich rodziców) służących wyrównywaniu szans edukacyjnych dzieci wiejskich.

²² A. Giza (red.), *Edukacja małych dzieci. Standardy, bariery, szanse*, Fundacja Rozwoju Dzieci J.A. Komeńskiego, Warszawa 2010, s. 30.

Działania organizacji pozarządowych w środowisku wiejskim – przykłady dobrych praktyk

Wiele organizacji pozarządowych stara się upowszechniać kompleksowe programy wspierania edukacyjnego skierowane do całych rodzin. Strategie działań na rzecz społeczności lokalnych opracowywane w gminach obejmują współpracę z organizacjami pozarządowymi, które często pełnią istotną rolę w przygotowywaniu i wdrażaniu wielu strategii.

Organizacje pozarządowe wykorzystują możliwości lokalowe, infrastrukturalne wsi czy gminy, np. szkołę, świetlicę, bibliotekę. Chociaż czasami warunki pracy bywają trudne, to jednak bliskość dostępu do oferowanych działań jest czynnikiem bardzo ważnym, ponieważ dzięki temu zwiększa się udział mieszkańców, zwłaszcza dzieci najmłodszych w proponowanych działaniach.

Przykładem organizacji pozarządowej obejmującej swoim zasięgiem teren całego kraju, która między innymi podejmuje działania na rzecz wyrównywania szans edukacyjnych dzieci wiejskich jest Fundacja Rozwoju Dzieci im. Jana Amosa Komeńskiego działająca od 2003 roku. Jej celem jest zapewnienie optymalnych warunków rozwoju i wyrównywanie szans edukacyjnych wszystkim dzieciom do 10 roku życia. Fundacja organizuje różne programy dotacyjne skierowane na rozwój dzieci z małych miejscowości, ze środowisk zaniedbanych ekonomicznie i kulturowo.

Wiele małych dzieci na wsi, zanim trafią do zerówki, nie jest objętych żadną instytucjonalną opieką, zwłaszcza te w wieku do lat 3, a ich kontakty społeczne są ograniczone do najbliższej rodziny. Być może w związku z wejściem w życie ustawy z dnia 4 lutego 2011 r. *O opiece nad dziećmi w wieku do lat 3*, sytuacja się zmieni, ale jak na razie nie obserwuje się wyraźnej poprawy w tej kwestii²³. Wyniki *Diagnozy Społecznej* z 2011 roku wskazują na wzrost korzystania z opieki w przedszkolach lub żłobkach (średnia krajowa 29,0%). Nadal jednak dzieci w miastach znacznie częściej pozostawały w tych placówkach opiekuńczych niż na wsi, gdzie jedynie 20% dzieci objętych było taką opieką, w miastach w zależności od ich wielkości

²³ GUS, *Szanse edukacyjne...*, dz. cyt., s. 70.

od 30,00% do 47,90%²⁴. Autorzy „*Raportu o stanie edukacji. Społeczeństwo w drodze do wiedzy*” również zwracają uwagę na nierównomierny dostęp do wychowania przedszkolnego. Podkreślają, że możliwość korzystania z edukacji przedszkolnej w Polsce jest wciąż znacznie gorsza niż w większości innych krajów europejskich. Przeciętna liczba dzieci w oddziale przedszkolnym utrzymuje się od kilku lat na tym samym, wysokim poziomie (21 dzieci). Do przedszkola uczęszczają w dużo większym stopniu dzieci mieszkające w miastach i mające lepiej wykształconych rodziców – przez co przedszkola bardziej różnicują, niż wyrównują szanse edukacyjne²⁵.

Jedną z możliwości poprawy tej sytuacji jest korzystanie z środków unijnych. W województwie świętokrzyskim dzięki między innymi funduszom europejskim na koniec 2010 roku wskaźnik dzieci objętych edukacją przedszkolną wzrósł do 60%, natomiast na terenach wiejskich osiągnął 45,67%, ale nadal jest niższy od średniej krajowej (48,2%). Niestety w roku 2011 zabrakło środków na kontynuację działań w ramach Poddziałania 9.1.1.²⁶

Fundacja Rozwoju Dzieci im. J.A. Komeńskiego proponuje programy przeciwdziałające wykluczeniu społecznemu dzieci w wieku 0–6 lat żyjących na terenach wiejskich np.:

- Program „Gdy nie ma przedszkola” – celem programu jest promocja i upowszechnienie Ośrodków Przedszkolnych – alternatywnej w stosunku do przedszkola innej formy edukacji przedszkolnej. Bezpośrednimi odbiorcami są w pierwszej kolejności gminy wiejskie lub miejsko-wiejskie chcące założyć alternatywne formy edukacji przedszkolnej na swoim terenie lub już prowadzące Ośrodki Przedszkolne. Program skierowany jest głównie do dzieci w wieku 3–5 lat i ich rodzice. Ważnym odbiorcą są również wiejskie nauczycielki pracujące w Ośrodkach Przedszkolnych, którym program zapewnia wsparcie w codziennej pracy, materiały dydaktyczne oraz dostęp do szkoleń. Z programu korzystają także pedagodzy, psychologowie, logopedzi, którzy pomagają nauczycielkom

²⁴ J. Czapiński, T. Panek (red.), *Diagnoza Społeczna 2011*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2011, s. 97.

²⁵ Instytut Badań Edukacyjnych, *Raport o stanie edukacji. Społeczeństwo w drodze do wiedzy*, Warszawa 2010 – por. źródło: <http://eduentuzjasci.pl/pl/raport-o-stanie-edukacji-2010.html> [dostęp: 17.09.2012].

²⁶ Świętokrzyskie Biuro Rozwoju Regionalnego, *Korekta ze sprawozdania Priorytetów komponentu regionalnego w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki 2007–2013*, s. 7 – por. źródło: <http://www.pokl.sbrr.pl> [dostęp: 24.06.2011].

w pracy. Z danych Fundacji wynika, że program cieszy się dużą popularnością w 2007 roku 27 gmin prowadziło 74 Ośrodki Przedszkolne²⁷.

- Kolejnym, wartym uwagi, programem skierowanym do dzieci i ich rodziców z terenów wiejskich są „Grupy zabawowe dla dzieci i rodziców”. Celem projektu jest wyrównywanie szans edukacyjnych małych dzieci poprzez rozwijanie ich umiejętności społecznych i ciekawości poznawczej oraz podnoszenie umiejętności wychowawczych rodziców. W ramach tego programu organizowane są zajęcia dla dzieci najmłodszych od 6 miesięcy do 3 roku życia, prowadzone przez odpowiednio przygotowanych animatorów. Zajęcia odbywają się w świetlicy wiejskiej, salce parafialnej, siedzibie organizacji pozarządowej, remizie strażackiej, domu kultury czy bibliotece²⁸. Program ten jest dobrym przykładem wykorzystywania dostępnych obiektów na terenie gminy do różnych działań na rzecz dzieci. Realizowanie takich przedsięwzięć wymaga jednak dobrej współpracy gmin z fundacjami.
- Dla najmłodszych dzieci mieszkających na wsi skierowany jest program „Niewidzialne Dzieci”. Jest to nowa inicjatywa Fundacji ogłoszona w grudniu 2011 roku, która zakłada działania badawcze, edukacyjne, rzecznicze i promocyjne na razie w pięciu gminach wiejskich. Ich rezultaty i wypracowane rozwiązania Fundacja zamierza upowszechnić w przyszłości w całej Polsce. W ramach programu wdrożono system zapewniający zaspokajanie najważniejszych potrzeb rozwojowo-edukacyjnych małych dzieci w gminach wiejskich. Realizacja programu, zdaniem jego twórców, powinna wpłynąć na wzrost kompetencji i integrację instytucji pracujących na rzecz rozwoju małych dzieci w lokalnych społecznościach oraz na zwiększenie zaangażowania we wspieranie tego rozwoju u ich rodziców²⁹.

Przykładem kolejnej organizacji pozarządowej działającej na terenie całego kraju jest Polska Fundacja Dzieci i Młodzieży. Jej działania mają na celu wszechstronny rozwój dzieci i młodzieży oraz sprzyjają formowaniu się pokolenia odpowiedzialnych, twórczych ludzi, aktywnie kształtujących swoje życie i środowisko lokalne. W ramach swej działalności Fundacja ogłasza również konkursy dotacyjne skierowane do dzieci z terenów wiej-

²⁷ Por. źródło: http://www.frd.org.pl/programy/aktualne/gdy_nie_ma_przedszkola_program_educacyjny_dla_wsi [dostęp: 17.09.2012].

²⁸ Por. źródło: http://www.frd.org.pl/programy/aktualne/grupy_zabawowe_dla_dzieci_i_rodzicow [dostęp: 10.09.2012].

²⁹ Por. źródło: http://www.frd.org.pl/programy/aktualne/niewidzialne_dzieci [dostęp: 10.09.2012].

skich. Jednym z przykładów takich działań jest program „Świetlica moje miejsce”. Jest to program skierowany do dzieci w wieku 8–13 lat. Głównym jego celem jest zapewnienie dzieciom ze szkół podstawowych miejsc, w których między zajęciami szkolnymi a pobytem w domu mogłyby uczestniczyć w zajęciach edukacyjnych i rozwijać się intelektualnie. Ważnym celem programu jest także przygotowanie dorosłych uczestników (opiekunów, wolontariuszy, rodziców) do organizowania zajęć edukacyjnych w świetlicy i tworzenia przyjaznej przestrzeni dla dzieci³⁰.

Fundacja współpracuje również z Polsko-Amerykańską Fundacją Wolności w ramach programu „Równać Szanse”. Misją programu jest wyrównywanie szans na dobry start w dorosłe życie młodzieży z terenów wiejskich i małych miast (do 20 000 mieszkańców) poprzez podnoszenie ich kompetencji i rozwój umiejętności społecznych. Do ogłaszanych cyklicznie konkursów regionalnych mogą przystępować organizacje pozarządowe, domy kultury, biblioteki gminne i nieformalne grupy dorosłych, które mają możliwość uzyskania dotacji między innymi na: prowadzenie zajęć pozalekcyjnych, pomoc charytatywną, organizację typowych form wypoczynku zimowego młodzieży czy stypendia i minidotacje³¹. Zaletą tego programu jest uczenie młodych ludzi ze środowiska wiejskiego umiejętności autoprezentacji i rozwiązywania problemów, a jego celem zwiększanie poczucia dumy z miejsca zamieszkania i pewności siebie. Młodzież ze wsi w porównaniu do ich rówieśników z miasta ma mniej okazji do nabywania tego rodzaju umiejętności, ponieważ środowisko lokalne nie stwarza im zbyt wielu okazji, aby mogli się ich nauczyć.

Warto również wspomnieć o programie „Równe Szanse” prowadzonym przez „Fundację Batorego”. Celem programu jest upowszechnianie systemu pomocy stypendialnej dla młodzieży szkolnej. Fundacja wspiera organizacje pozarządowe, które prowadzą lokalne programy stypendialne dla uczniów szkół gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych, pochodzących z niezamożnych środowisk, a zwłaszcza z małych miejscowości. W roku 2010 z dotacji skorzystało 38 organizacji, które ufundowały stypendia dla 1 012 uczniów w roku szkolnym 2010/2011³².

Szereg wartościowych działań podejmuje również Fundacja Wspomaganie Wsi, która jest największą w Polsce Fundacją działającą na rzecz wsi. Jej

³⁰ Por. źródło: <http://www.pcyf.org.pl/index.php?s1=programy&s2=realizowane&s3=swietlicamojemiejsc> [dostęp: 10.09.2012].

³¹ Por. źródło: <http://www.rownacszanse.pl> [dostęp: 14.05.1012].

³² Por. źródło: www.batory.org.pl/ofund/index.htm [dostęp: 16.06.2011].

celem jest wspomaganie inicjatyw gospodarczych i społecznych mieszkańców, a także inicjatyw związanych z poprawą infrastruktury na terenach wiejskich. Fundacja podejmuje także wiele działań na rzecz rozwoju społecznego i kulturalnego wsi oraz rozwoju oświaty. Jej działania skierowane są również do dzieci z terenów wiejskich. Przykładem są co roku ogłaszane programy np. „Pożyteczne wakacje”, w ramach którego organizowane są zajęcia dla dzieci i młodzieży pozostającej w czasie wakacji w swoich domach, czy konkursy np. „Nasza świetlica, nasz klub” – dzięki któremu można uzyskać dotację na utworzenie i prowadzenie świetlicy lub wiejskiego klubu³³. Warte podkreślenia jest to, że programy realizowane są w najmniejszych wsiach, nie będących siedzibą gminy, często są to dawne wsie popegeerowskie.

W programy wyrównujące szanse edukacyjne dzieci i młodzieży z terenów wiejskich włączają się również wolontariusze. Podejmują działania w ramach programu „Projektor – wolontariat studencki”. Program ogłoszony przez Polsko-Amerykańską Fundację Wolności realizowany jest przez Fundację Rozwoju Wolontariatu. Jego celem jest wyrównywanie szans edukacyjnych dzieci i młodzieży mieszkających na wsi. Grupy studentów – wolontariuszy realizują przygotowane przez siebie projekty edukacyjne rozwijające zainteresowania dzieci i młodzieży w ramach zajęć, które odbywają się w czasie wolnym, są to np. zajęcia plastyczne, muzyczne, sportowe, teatralne. Szkoły mogą zgłaszać do programu zapotrzebowanie na określone zajęcia, przedstawiać własne pomysły lub skorzystać z oferty wolontariuszy³⁴.

Istnieje również wiele małych stowarzyszeń, które działają na niewielkim terenie, jednakże ich praca i zaangażowanie na rzecz lokalnych społeczności jest również bardzo cenna, ponieważ wpływa niezwykle korzystnie na ich rozwój. Na terenie województwa świętokrzyskiego w Bazie Stowarzyszeń Rozwoju Wsi figuruje ich 28³⁵, aczkolwiek liczba tych organizacji stale się zmienia, ponieważ niejednokrotnie tworzone są z powodu nagłej potrzeby np. w celu uniknięcia likwidacji szkoły podstawowej. Obecnie działają np.: Stowarzyszenie Przyszłość dla Mnina, Stowarzyszenie Rozwoju Wsi Chociarów, Stowarzyszenie Na Rzecz Rozwoju Wsi Śniadka, Stowarzyszenie Rozwoju Wsi Sichów Duży i Okolic, Stowarzyszenie Rozwoju Wsi Radkowie i inne³⁶. Ich misją jest wychodzenie naprzeciw potrzebom lokalnej spo-

³³ Por. źródło: www.fww.org.pl [dostęp: 17.09.2012].

³⁴ Por. źródło: www.projektor.org.pl [dostęp: 17.09.2012].

³⁵ Por. źródło: <http://srw.fio.org.pl/index.php> [dostęp: 10.09.2012].

³⁶ Tamże.

leczności, w szczególności pomoc dzieciom i młodzieży w wyrównywaniu szans edukacyjnych. Działania tych stowarzyszeń koncentrują się na tworzeniu dobrych warunków do nauki i rozwijaniu zainteresowań dzieci poprzez organizowanie zajęć dodatkowych, modernizację bazy dydaktycznej szkół, a także dbanie o rozwój kultury fizycznej wśród najmłodszych mieszkańców. Warto podkreślić, że wiele powstałych na terenach wiejskich tego typu stowarzyszeń (czy stowarzyszeń rodziców) pozwoliło uchronić niektóre małe szkoły wiejskie przed likwidacją.

Szkoła blisko domu dla mieszkańców wsi, a zwłaszcza ich dzieci, jest niezwykle potrzebna. Jak wspomniano wyżej liczba szkół podstawowych, zwłaszcza na terenach wiejskich regularnie maleje. Warto w tym miejscu wspomnieć o działaniach Ruchu na Rzecz Małych Szkół podejmowanych przez Federację Inicjatyw Oświatowych. Federacja jest związkiem stowarzyszeń i fundacji, których celem jest wspieranie aktywności obywatelskiej i przemian w oświacie. Organizacje te działają przede wszystkim na rzecz środowisk wiejskich. Realizując własne projekty starają się przede wszystkim:

- zakładać lokalne stowarzyszenia rozwoju wsi,
- przejmować szkoły, przedszkola i inne placówki, którym grozi likwidacja,
- podnosić poziom nauczania i dostosowywać metody do indywidualnych potrzeb uczniów,
- przeciwdziałać marginalizacji i wykluczeniu społecznemu,
- poznawać i skutecznie wykorzystywać nowoczesne narzędzia informatyczne.

Obecnie wśród działań Federacji ważne miejsce zajmuje prowadzenie monitoringu procesu przekazywania szkół i przedszkoli zagrożonych likwidacją organizacjom pozarządowym oraz prowadzenie programu Z Małej Szkoły w Wielki Świat³⁷.

Organizacją pozarządową, która również zajmuje się „ratowaniem” małych wiejskich szkół jest Fundacja „Elementarz”. Jej misją jest uczynienie z edukacji drogi do sukcesu oraz dbanie o społeczności małych wiosek. Do szeregu działań Fundacji należy między innymi: uczenie dzieci, kształcenie dorosłych, opracowywanie programów i podręczników, organizowanie turystyki edukacyjnej. Fundacja obecnie prowadzi 13 szkół i 109 Małych Przedszkoli, zajmuje się też kształceniem dorosłych. Utworzono Ośrodek Doskonalenia i Kształcenia Ustawicznego, który działa od 1999 roku. Kolejny obszar działalności Fundacji to Wydawnictwo „Elementarz”, w ramach którego

³⁷ Por. źródło: www.fio.org.pl [dostęp: 14.05.2012].

wydaje się podręczniki dla uczniów, książki dla nauczycieli. W biurze projektów realizowane są projekty współfinansowane ze środków unijnych oraz innych źródeł³⁸.

Niewątpliwie tworzenie większej liczby mniejszych szkół pozwala na zlokalizowanie ich jak najbliżej miejsca zamieszkania ucznia. Z jednej strony umożliwia to uczniom wygodniejsze dotarcie do szkoły, a z drugiej – przyczynia się do wzmocnienia jej współpracy ze środowiskiem lokalnym, skrócenia czasu pracy i stworzenia przez nią dodatkowej oferty dla młodzieży i nauczycieli. Działania takie wzmacniają poczucie wspólnoty szkolnej. W małych szkołach łatwiej nawiązywać bezpośrednie, indywidualne interakcje. Dzięki temu można lepiej zadbać o jakość kształcenia³⁹.

Małe miejscowości, mała liczba mieszkańców w tym ludzi młodych to czynniki, które sprawiają, że bardzo trudno znaleźć współników w działaniu. Brak współników składa się na poczucie osamotnienia i przykładą do braku wiary w możliwości działania czy zmiany⁴⁰. Przedstawione przykłady działań organizacji pozarządowych pokazują jednak, że można z sukcesem realizować projekty, których celem jest wyrównywanie szans edukacyjnych dzieci, ale również te służące rozwojowi całych społeczności lokalnych. Udaje się to również małym stowarzyszeniom działającym lokalnie. Nadal jednak potrzeby w tym zakresie są duże.

Podsumowanie

Na terenach wiejskich, gdzie dominuje tradycyjne rolnictwo, również ma miejsce przewaga rodzin o niskim statusie, tam też, niejako automatycznie, pojawia się syndrom innych niekorzystnych zjawisk: mało aktywny rynek pracy, duże wskaźniki jawnego bądź ukrytego bezrobocia, niskie dochody, słaba infrastruktura i mało ekspansywna w pokonywaniu ograniczeń środowiska szkoła. Młodzież wywodząca się z takich regionów ma do pokonania znacznie większy dystans – decyduje o tym nie tylko uboższe środowisko, lecz również uboższa rodzinna socjalizacja i słabsze edukacyjne wsparcie. Kumulacja tych zjawisk prowadzi do powstania obszarów problemowych, które nie są w stanie same wygenerować własnych możliwości rozwojo-

³⁸ Por. źródło: <http://www.elementarz.edu.pl/index.php> [dostęp: 17.09.2012].

³⁹ M. Dudzikowa, R. Wawrzyniak-Beszterda (red.), *Doświadczenia szkolne pierwszego rocznika reformy edukacji*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2010, s. 304–305.

⁴⁰ A. Strzezińska, M. Wiśnicka, *Młodzież...*, dz. cyt., s. 47.

wych. Ich przełamanie wymaga interwencji z zewnątrz poprzez szereg różnorodnych działań o charakterze długookresowym⁴¹.

Specjalistyczne działania promowane w tych środowiskach powinna poprzedzać dobra diagnoza sytuacji i dostosowanie programów do rzeczywistych potrzeb danej społeczności. Lokalne organizacje pozarządowe działające w środowiskach wiejskich, a także społeczne grupy nieformalne, np. rodzicielskie czy młodzieżowe, często stanowią platformę komunikacyjną na linii szkoła, samorząd lokalny, władze oświatowe. Analiza potrzeb i wypracowywanie programów powinno odbywać się we współpracy z lokalnymi organizacjami pozarządowymi. Należy również zastanowić się nad tym, w jaki sposób egzekwować opracowywane w gminach strategie działań na rzecz społeczności lokalnych, ponieważ zbyt często nie są one wdrażane lub realizowane w niewielkim zakresie. Co prawda, zgodnie z nowelizacją Ustawy o systemie oświaty z 2009 roku⁴² jednostki samorządu terytorialnego są zobligowane do corocznego składania sprawozdań oświatowych („informacji o realizacji zadań oświatowych”), to jednak wydaje się, że wiele z opracowywanych strategii pozostaje niezrealizowanych.

W środowisku wiejskim obserwujemy również korzystne zmiany, nie oznacza to jednak, że potrzeby mieszkańców (zwłaszcza dzieci i młodzieży) w zakresie edukacji czy kultury zostały już zaspokojone. W ostatnich latach nastąpił wyraźny wzrost poziomu wykształcenia mieszkańców wsi, zwiększyła się liczba punktów przedszkolnych, jednocześnie systematycznie zmniejsza się liczba wiejskich szkół podstawowych i oddziałów przedszkolnych w nich usytuowanych. Te i inne, nie wymienione w niniejszym artykule inicjatywy czy działania są niewątpliwie potrzebne i korzystne warunków punktu widzenia poprawy warunków rozwojowo-edukacyjnych dzieci ze środowiska wiejskiego. Niestety obserwuje się również przypadki, że nie zawsze dostatecznie mocno dba się o odpowiednią jakość edukacji i opieki warunków w stosunku do dzieci, które są nimi objęte. Jak zauważa Danuta Waloszek, wsi proponuje się alternatywne formy edukacji dzieci, często bez dbałości o jakość oferty, bez ustalenia standardów organizacyjnych, poniżej

⁴¹ K. Szafraniec, M. Boni (red.), *Raport Młodzi 2011*, Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, Warszawa 2011, s. 367 – por. źródło: http://kprm.gov.pl/Mlodzi_2011_alfa.pdf [dostęp: 12.09.2011].

⁴² Ustawa z dnia 19 marca 2009 o systemie oświaty, Dz. U. Nr 56, poz. 458.

których „zejść” nie można⁴³. Pojawiają się sygnały świadczące o tym, że niektóre inicjatywy podejmowane w ramach alternatywnych form edukacji dzieci nie dbają wystarczająco dobrze o warunki i jakość tej edukacji. Należałoby także dokonać pewnej analizy efektywności dotychczasowych programów, np. zbadać, ile miejsc przedszkolnych nadal jest utrzymywanych przez gminy. Niestety obserwuje się sytuację, że po zakończonym programie placówki te są zamykane.

Myślę, że warto szukać różnych rozwiązań wspierających edukację dzieci i młodzieży ze środowisk wiejskich. Istotne wsparcie formalnej edukacji powinna stanowić edukacja nieformalna organizowana w ramach współpracy szkół, przedszkoli z organizacjami pozarządowymi. Zajęcia edukacyjne proponowane przez organizacje pozarządowe dla dzieci i ich rodziców w istotny sposób uzupełniają formalną edukację i odgrywają ważną rolę w wyrównywaniu szans edukacyjnych dzieci ze środowiska wiejskiego. Inwestycja w edukację nie przynosi natychmiastowych efektów. Potrzebna jest cierpliwość i rozważa, a także diagnoza potrzeb danej społeczności. Istotne jest to, aby planowane działania były długofalowe i wpisywały się w całość programów kształcenia.

Bibliografia

- Białecki I., *Szanse na kształcenie i polityka edukacyjna. Perspektywa równości i sprawiedliwości społecznej*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2003, nr 7.
- Chrzanowska J., *Zaniedbane obszary edukacji – pomiędzy pedagogiką a pedagogiką specjalną*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2009.
- Czapiński J., Panek T., (red.) *Diagnoza Społeczna 2011*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2011.
- Delors J. (red.), *Edukacja: jest w niej ukryty skarb*, Raport dla UNESCO, Wyd. UNESCO, Warszawa 1998.
- Dolata R. *Szkoła – segregacje, nierówności*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008.
- Dudzikowa M., Wawrzyniak-Beszterda R. (red.), *Doświadczenia szkolne pierwszego rocznika reformy edukacji*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2010.
- Fauer E. (red.), *Uczyć się aby być*, Raport UNESCO, PWN, Warszawa 1982.
- Giza A. (red.), *Edukacja małych dzieci. Standardy, bariery, szanse*, Fundacja Rozwoju Dzieci J.A. Komeńskiego, Warszawa 2010.
- Kozakiewicz M., *Bariery awansu poprzez wykształcenie*, Instytut Wydawniczy CRZZ, Warszawa 1973.

⁴³ D. Waloszek, *Edukacja jako strategia przeciwdziałania biedzie i wykluczeniu. Studium możliwości*, [w:] E. Wrońska (red.), *Księga Ubogich*, Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa 2009, s. 201.

- Kwieciński Z., *Drogi szkolne młodzieży a środowisko*, WSiP, Warszawa 1980.
- Kwieciński Z., *Wyrównywanie szans edukacyjnych. Główne strategie*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2003, nr 1.
- Matyjas B., *Szanse edukacyjne dzieci i młodzieży ze środowiska wiejskiego*, „Edukacja” 2010, nr 4.
- Mazińska M., *Polityka edukacyjna Unii Europejskiej*, WSiP, Warszawa 2004.
- Palka K., *Uwarunkowania aspiracji życiowych uczniów gimnazjów wiejskich i miejskich*, Wyd. Wszechnicy Świętokrzyskiej, Kielce 2010.
- Papież J., *Przemiany warunków socjalizacyjno-edukacyjnych na wsi*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2006.
- Strzezińska A., Wiśnicka M., *Młodzież na wsi. Raport z badania*, Pracownia Badań i Innowacji Stocznia, Warszawa 2011.
- Szymański M., *W poszukiwaniu drogi. Szanse i problemy edukacji w Polsce*, Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2004.
- Ustawa z dnia 19 marca 2009 o systemie oświaty, Dz. U. Nr 56, poz. 458.
- Waloszek D., *Edukacja jako strategia przeciwdziałania biedzie i wykluczeniu. Studium możliwości*, [w:] E. Wrońska (red.), *Księga Ubogich*, Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa 2009.
- Wrońska E. (red.), *Księga Ubogich*, Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa 2009.

Netografia

- CBOS, *Wydatki rodziców na edukację dzieci. Komunikat z badań*, Warszawa 2010, http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2010/K_147_10.PDF [dostęp: 10.03.2012].
- GUS, *Syntetyczna charakterystyka polskiej wsi w świetle statystyki publicznej*, [w:] *Potencjał obszarów wiejskich szansą rozwoju*, Kancelaria Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, „Biuletyn Forum Debaty Publicznej” 2011, nr 6, s. 19, <http://www.prezydent.pl/dialog/fdp/potencjal-obszarow-wiejskich-szansa-rozwoju> [dostęp: 10.09.2012].
- GUS, *Szanse edukacyjne na obszarach wiejskich*, [w:] *Potencjał obszarów wiejskich szansą rozwoju*, Kancelaria Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, „Biuletyn Forum Debaty Publicznej” 2011, nr 6, s. 70, <http://www.prezydent.pl/dialog/fdp/potencjal-obszarow-wiejskich-szansa-rozwoju>, [dostęp: 15.03.2012].
- Instytut Badań Edukacyjnych, *Raport o stanie edukacji. Społeczeństwo w drodze do wiedzy*, Warszawa 2010, <http://eduentuzjasci.pl/pl/raport-o-stanie-edukacji-2010.html>, [dostęp: 17.09.2012].
- Matusiak J., *Środki na realizację projektów wspierających rozwój dzieci i młodzieży z terenów wiejskich*, s. 8, www.witrynawiejska.org.pl, [dostęp: 24.06.2011].
- Pilech T., *Szanse edukacyjne na obszarach wiejskich*, [w:] *Potencjał obszarów wiejskich szansą rozwoju*, Kancelaria Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, „Biuletyn Forum Debaty Publicznej”, 2011, nr 6, s. 137, <http://www.prezydent.pl/dialog/fdp/potencjal-obszarow-wiejskich-szansa-rozwoju>, [dostęp: 15.03.2012].
- Szafranec K., Boni M. (red.), *Raport Młodzi 2011*, Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, Warszawa 2011, s. 367. http://kprm.gov.pl/Mlodzi_2011_alfa.pdf, [dostęp: 12.09.2011].

- Świętokrzyskie Biuro Rozwoju Regionalnego, *Korekta ze sprawozdania Priorytetów komponentu regionalnego w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki 2007–2013*, s. 7, <http://www.pokl.sbr.pl>, [dostęp: 24.06.2011].
- <http://srw.fio.org.pl/index.php>, [dostęp: 10.09.2012].
- <http://www.elementarz.edu.pl/index.php>, [dostęp: 17.09.2012].
- http://www.frd.org.pl/programy/aktualne/gdy_nie_ma_przedzszkola_program_educacyjny_dla_wsi, [dostęp: 17.09.2012].
- http://www.frd.org.pl/programy/aktualne/grupy_zabawowe_dla_dzieci_i_rodzicow, [dostęp: 10.09.2012].
- http://www.frd.org.pl/programy/aktualne/niewidzialne_dzieci, [dostęp: 10.09.2012].
- <http://www.pcyf.org.pl/index.php?s1=programy&s2=realizowane&s3=swietlicamojemiejsce>, [dostęp: 10.09.2012].
- <http://www.rownacszanse.pl>, [dostęp: 14.05.2012].
- www.batory.org.pl/ofund/index.htm, [dostęp: 16.06.2011].
- www.fio.org.pl, [dostęp: 14.05.2012].
- www.fww.org.pl, [dostęp: 17.09.2012].
- www.projektor.org.pl, [dostęp: 17.09.2012].